

بررسی نقش و نوشتار در منسوجات آل بویه

(مطالعه موردی: پارچه‌های مکشوفه در آرامگاه بی بی شهربانو و نقاره‌خانه شهری)

نوع مقاله:
پژوهشی

مریم زارع خلیلی**
سید ابوتراب احمدپناه***
مریم کامیار****

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

چکیده

با رونق تولید پارچه‌های ابریشمی در دوره آل بویه، منسوجات به کالای پرارزشی در ایران تبدیل شدند. بر اساس مدارک مکتوب و یافته‌های باستان‌شناسی، در دوره آل بویه پارچه‌هایی از جنس ابریشم و مزین به نقوش حیوانی، گیاهی و یا کتیبه کوفی، بافته می‌شده است. یکی از نکات مهم این پارچه‌های مزین به نقش و کتیبه، کاربری آنها بوده که به عنوان کفن از آنها استفاده می‌شده است. با توجه به کارکرد پارچه‌ها به عنوان کفن و محتوای کتیبه‌های بافته شده، این سوال مطرح است که فرهنگ آل بویه چه تأثیری در چگونگی این هنر داشته است؟ هدف از این پژوهش بررسی سوگیری فرهنگی در زمینه پارچه‌های ابریشمی کتیبه‌دار در عصر آل بویه است. محوریت مقاله حاضر بر مبنای خوانش کتیبه‌های ۲۶ پارچه ابریشمی است که از کاوش‌های باستان‌شناسی گورستان نقاره‌خانه و بی بی شهربانو واقع در شهری به دست آمده‌اند. داده‌های به کار برده شده در این پژوهش، از طریق منابع کتابخانه‌ای و قابل استناد جمع‌آوری شده‌اند و تجزیه و تحلیل داده‌ها، به صورت کیفی و کمی می‌باشد. پژوهش حاضر به دنبال بررسی ماهیت نقوش و محتوای نوشتاری پارچه‌های آل بویه است که با توجه به درجه اهمیت آنها به عنوان کفن و یا در کنار متوفی استفاده شده‌اند. با توجه به نقش بارز فرهنگ تصویری ایران باستان در نقوش منسوجات، نقش‌های مورد استفاده به چهار دسته اصلی تقسیم شده‌اند که به صورت نمادین اشاراتی به کرامت انسان، زندگی پس از مرگ، جاودانگی، بقای انسان و ارتباط انسان و آخرت دارند. نوشتار موجود در کنار نقش‌ها، شامل مضامینی است که بر محتوای نقوش تأکید می‌کنند و در بررسی نقوش، متون هم‌نشین با منسوجات نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بیش‌ترین متن‌های مورد استفاده در این منسوجات، متن‌هایی با محتوای دینی یا نص است که از کتاب‌های شعر عربی گرفته شده‌اند. این منسوجات، نگاه دوگانه‌ای دارند؛ از یک سو نقش پارچه‌ها برگرفته از نقوش اسطوره‌ای ایران باستان بوده و از سوی دیگر، نگرش دینی آل بویه سبب بهره‌گیری از کتیبه‌های اسلامی در پارچه‌ها شده است.

کلیدواژه‌ها:

منسوجات آل بویه، نقوش پارچه، کتیبه کفن، بی بی شهربانو، نقاره‌خانه.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «تبیین تزئینات پارچه‌های آل بویه از منظر فرم، کارکرد و معنا (موردپژوهی نمونه‌های مکشوفه از ری)» به راهنمایی دکتر سید ابوتراب احمدپناه و مشاوره دکتر مریم کامیار می‌باشد که در دانشگاه تربیت مدرس به انجام رسیده است.

** دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس.

*** استادیار، عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول). پست الکترونیک: ahmadp-a@modares.ac.ir

**** استادیار، عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

۱. مقدمه

کتیبه‌نگاری روی منسوجات، بخشی از فرهنگ دوران اسلامی بوده است. در سرتاسر جهان اسلام، منسوجات کتیبه‌دار به خط کوفی یا کوفی‌گلداز و سپس به نسخ یا ثلث نوشته شده است (Ekhtiar and Cohen 2015, 1). به طور معمول، در کتیبه پارچه‌ها، نام حاکم به همراه نشانه‌های خاص در حاشیه لباس با رنگی متفاوت از رنگ زمینه، بافته و یا گلدوزی می‌شده است. منسوجات کتیبه‌دار سلطنتی که نام حاکم بر آن نقش شده، نشانه عزت و مقام حاکم بوده و کارکردی تبلیغاتی - سیاسی و اجتماعی داشته است (بیکر ۱۳۸۵، ۵۷؛ Harris 1993, 71). در تزیین پارچه‌های منسوجات سلطنتی ساسانی (پیش از اسلام)، از قاب‌های هندسی و نقوش درون آنها استفاده می‌شد و در دوره اسلامی، کلمات و کتیبه جایگزین بخشی از صورت‌ها و نقوش‌ها شد. کتیبه‌ها، علاوه بر نام و مدح پادشاه، از رویکردی دینی برخوردار بوده و به ستایش و تمجید خداوند می‌پرداخته‌اند (Serjent 1942, 7-8). نقش به همراه کتیبه، در تزیینات پارچه‌های عباسی رواج یافت^۱ (راگلس ۱۳۹۶، ۷۸-۷۹). مسعودی در کتاب خود از طراحی لباس متوکل، خلیفه عباسی یاد می‌کند که تولید آن در حدود یک سال به طول انجامید و به نام پارچه متوکل شهرت یافت (مسعودی ۱۳۷۴، ۴۹۶). بر اساس منابع اسلامی، در دوره عباسی در مراسمی به نام خلعت^۲، فرد، مفتخر به دریافت لباسی فاخر و مزین به کتیبه از حاکم وقت می‌شد. (Mackie 2015, 26) در کتاب الاغانی، به کرات از پارچه‌های اهدایی و خلعت و علاقه‌مندی خلفا به خلعت اشاره شده است (اصفهانی ۱۳۶۸، ۵۶). علاقه افراد به پارچه کتیبه‌دار جهت استفاده کفن، در متون و آثار قابل مشاهده است (دوزی ۱۳۹۱، ۵۸). در گورستان آل بویه واقع در شهرری و هم‌چنین گورهای فاطمیون مصر، از ملحقات کفن و پوشش قبر، پارچه‌های کتیبه‌دار هم یافت شده است.

گردآوری داده‌های این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده و شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات آن، از گونه کیفی و کمی است. در این پژوهش، ابتدا کتیبه پارچه‌ها، خوانده و به فارسی برگردانده شده است. در مرحله بعد، ضمن منبع‌یابی کتیبه‌ها، به رابطه معنایی میان کتیبه و نقوش به کار رفته بر پارچه‌ها پرداخته شده است. رویکرد این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و تاریخی - تطبیقی است و به توصیف نقوش و کتیبه‌های موجود در پارچه‌های مورد مطالعه، پرداخته و نقوش با محتوای کتیبه پارچه‌ها تطبیق داده شدند. در این پژوهش، ۲۶ نمونه پارچه دوره آل بویه یافت شده از گورستان شهرری، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. با توجه به اینکه همه پارچه‌ها با آزمایش کربن ۱۴ سنجیده نشده‌اند، منسوب بودن پارچه‌ها به دوره آل بویه با توجه به نقش، کتیبه و استناد پژوهشگران بوده و در مواردی که ابهام وجود داشته، از کلمه منسوب به آل بویه استفاده شده است. با توجه به اینکه منسوجات مکشوفه در این گورستان، مزین به نقش و کتیبه است، یافتن ارتباط بین نقوش و کتیبه‌ها و ارتباط با کاربری پارچه‌ها از اهداف این پژوهش است.

تصویر ۱: (راست) موقعیت گورستان دایره‌ای شکل نزدیک نقاره‌خانه و بی‌بی شهربانو (چپ) نمای نزدیک‌تر از گورستان مدور (نگارندگان).

مجموعه گورستان «شهر مردگان» متعلق به شهرری باستان است. شهر مردگان، شامل گورستان زیرین و برین بوده که مجموعه آثار کوه نقاره‌خانه و بی‌بی شهربانو در محدوده گورستان زیرین قرار گرفته است (کوثری ۱۳۷۴، ۱؛ بهشتی‌پور ۱۳۴۳). در این محوطه، گورستان سلطنتی آل بویه به شکل دایره‌ای بوده که در نوع خود منحصر به فرد است (تصویر ۱). یکی از دلایل سلطنتی خوانده شدن این گورستان، منسوجات فاخر و نقش شکاری است که منسوب به دربار بوده است (Mackie 2015, 136). پس از یافتن آثاری از کاوش‌های غیرقانونی از شهرری، کاوش‌های باستان‌شناسی در این محوطه آغاز شد. اولین کاوش باستان‌شناسی و بررسی شهرری باستان، به سرپرستی اشمیت^۳ بین سال‌های ۱۹۳۴-۱۹۳۶م. (۱۳۱۳-۱۳۱۵ ه.ش) در سه فصل انجام شد (Rante 2014, 31). بر اساس گزارش‌های باستان‌شناسی، در این گورستان، بیست تا سی آرامگاه خانوادگی وجود داشته است (Mackie 2015, 140).

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون، تحقیقات متعددی در زمینه پارچه‌ها انجام شده است؛ از جمله می‌توان به پژوهش پوپ^۳ و آکرمن^۵ (۱۳۸۷) و همچنین وایت^۶ (۱۹۷۴) اشاره کرد که تحقیقات دقیقی در رابطه با منسوجات ایرانی انجام داده‌اند. پاتریشیا بیکر (۱۳۸۵) در کتاب منسوجات ایران، به پارچه‌های دوره‌های مختلف اشاره کرده است. بعد از رونمایی از پارچه‌های به دست آمده از شهرری، این پارچه‌ها به دوره آل بویه و اوایل دوره سلجوقی نسبت داده شدند (Wiet 1947, 27؛ Shepherd 1963, 65؛ Blair, Bloom and Wardwell 1992, 5). براساس کتیبه‌ها و همچنین به کمک تاریخ‌گذاری‌های کربن ۱۴، برخی از پارچه‌ها به دوره آل بویه منتسب شدند (Sharif and Blair, Bloom and Wardwell 1992, 2-4). از آزمایش‌های شیمی نیز در تصدیق اصالت پارچه‌ها بهره گرفته شد (Moini and Rollman 2017, 2). پژوهش‌هایی در نقوش پارچه‌های شهرری انجام شده که که از آن جمله، اثری در بردارنده پارچه‌های نفیس جهان اسلام محفوظ در مجموعه موزه کیولند^۷ است (Mackie 2015). در کتاب دیگری، پارچه‌های سرزمین‌های اسلامی از جمله ترکیه، سوریه، یمن و ایران معرفی شده‌اند (Gilow 2013). زهره روح‌فر (۱۳۹۶) در کتاب خود با نام نگاهی به پارچه‌بافی دوران اسلامی، به معرفی برخی پارچه‌های به دست آمده از اوایل اسلام می‌پردازد و معتقد است نگاره‌های منسوجات آل بویه، ریشه در قدیمی‌ترین اندیشه‌ها و اسطوره‌های ایرانی دارند. پروین برزین (۱۳۴۴) در مقاله‌ای، به معرفی و توضیح یکی از پارچه‌های یافت‌شده از شهرری پرداخته است. دادور و حدیدی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با نام «بررسی نقوش منسوجات قرون اولیه اسلامی از قرن اول هجری تا اواخر دوره سلجوقی» به بررسی منسوجات بر اساس میزان تأثیرپذیری از نقش‌مایه‌های ایران قبل از اسلام پرداخته‌اند. فتحی و فر بود (۱۳۸۸) در مقاله‌ای، براساس تطبیق هندسه نقوش و رابطه آنها با پرندهگان، به تداوم نقش پرندهگان و موجودات اساطیری پرنده‌سان از دوره ساسانی تا بعد از اسلام اشاره کرده‌اند. طالب‌پور و خطایی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای به تحلیل پارچه‌های آل بویه و سلجوقی پرداخته‌اند و نقوش پارچه‌ها را در چهار دسته حیوانی، گیاهی، هندسی و افسانه‌ای تقسیم کرده و برای هرکدام خصوصیتی را قائل شده‌اند. ابوالفضل صادق‌پور فیروزآبادی (۱۳۹۶) به مقایسه نقوش منسوجات ساسانی و آل بویه پرداخته و شباهت‌هایی بین آنها یافته است. در بسیاری از مقاله‌هایی که بر محور پارچه‌های آل بویه نگارش شده‌اند، بیش‌ترین تأکید بر نقوش پارچه‌ها بوده و مطالب پژوهشی مختص به کتیبه‌های پارچه و محتوای آن بررسی نشده است لذا در این مقاله تلاش شده است بخش کتیبه‌ها مورد توجه قرار گیرند.

۳. منسوجات بی‌بی شهربانو، نقاره‌خانه و دسته‌بندی نقوش

در دوره آل بویه، شهرری یکی از مناطق مهم حکومتی بود (ترکمنی آذر ۱۳۸۴، ۷۸). این شهر در بافت و تهیه قبا‌ی حاشیه‌دار و راه‌راه و همچنین بافت پارچه‌های دو بودی معروف به منبر (دو رو) اهمیت ویژه‌ای داشته است (پوپ و آکرمن ۱۳۸۷، ۲۳۱۱). در این دوره، در تدفین بزرگان از پارچه‌های ابریشم و زری یا پارچه‌های نشاندار و گلدوزی‌شده استفاده می‌کردند (چیت‌ساز ۱۳۹۱، ۱۶۱). با توجه به کاربری منسوجات مکشوفه از بی‌بی شهربانو و نقاره‌خانه، شناخت نقوش پارچه‌ها از اهمیت برخوردار است. پارچه‌هایی که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته‌اند، از کوه بی‌بی شهربانو و نقاره‌خانه کشف شده‌اند. از سال ۱۳۰۰ ه. ش، گزارشی از حفاری‌های این منطقه موجود است که در آن، به کشف تابوت‌های مخصوص و کفن و روپوش‌های پارچه‌ای الوان اشاره شده است. همچنین تأکید شده که قبرها در چند سطح ارتفاعی مختلف ساخته شده‌اند. قبرهای بالاتر، آشکارا فاخرتر بودند و علاوه بر مکان دفن، دارای اتاق‌های کوچکی با تزئینات گچبری بوده‌اند. پارچه‌های مورد استفاده برای اجساد این سطح، یا لباس مخصوص اموات بود یا به صورت شهدا، لباس اصلی را بر تن داشتند (مصطفوی ۱۳۳۴، ۲۷۹). اجساد طبقات زیرین با کفن‌هایی از پارچه‌های پنبه‌ای یا ابریشمی سبک پوشانده شده بود. حال آن که اجساد طبقات بالاتر با ابریشم لطیف و دارای نقش و بافت فاخر پوشانده شده بود و تعداد لایه‌های پوشش آنها بیشتر بود (Mackie 2015, 140).

تعداد زیادی از پارچه‌های مکشوفه مقبره بی‌بی شهربانو در موزه کیولند آمریکا نگهداری می‌شوند که مستندات و مطالعات برخی از آنها در مجموعه‌ای از کتاب‌ها و مقالات به چاپ رسیده است. در مقاله حاضر، ۱۴ پارچه از کتاب ویت (۱۹۴۷)، ۵ نمونه از کتاب مایکی^۸ (۲۰۱۵)، ۴ نمونه از موزه کیولند، ۲ نمونه از کتاب روح‌فر (۱۳۹۶)، یک نمونه از کتاب گیرشمن (۱۳۵۰) انتخاب شده‌اند. در جمع‌آوری منابع پارچه‌ها، تلاش شده به منابع دسته اول ارجاع داده شود.

پارچه‌ها به تعداد و ترتیب گفته شده در جداول (۴ تا ۱) همراه با نمونه تصویر آورده شده‌اند. منسوجات شهرری به دو دسته بدون متن و دارای متن تقسیم شده‌اند که نقوش مشابهی دارند. مضامین متن‌ها، نصوصی^۹ است که اشاراتی به کرامت انسان، زندگی پس از مرگ، جاودانگی و بقای انسان و ارتباط انسان و آخرت دارند (زارع‌خلیلی، احمدپناه، و کامیار ۱۳۹۹، ۵۴). از ویژگی‌های کلی منسوجات ری می‌توان به دسته‌بندی تنوع نقش پارچه‌ها، شکل و پیکره نقوش و مضامین مورد استفاده در متن پارچه‌ها اشاره کرد.

۴. شکل و پیکره نقوش در پارچه‌ها

۲۶ نمونه از پارچه‌های آل بویه با ذکر مشخصات و تصاویر و براساس نقوش، دسته‌بندی و بررسی شدند. همچنین ضمن بررسی نقوش، به خوانش

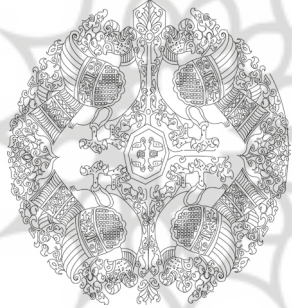

و ذکر معنی کتیبه‌ها پرداخته شده است. تقسیم بندی نقوش در ۴ بخش آورده شده که به ترتیب شامل ۱) نقش درخت همراه با نگهبانان متقابل، ۲) نقش پرنده، ۳) نقش سوار و ۴) نقش انسان و بال است.

الف) نقش درخت همراه با نگهبانان متقابل

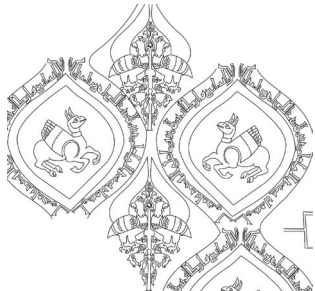

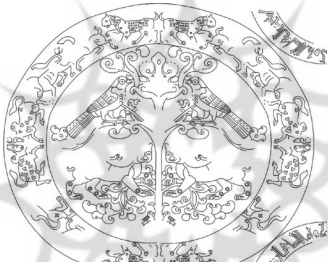

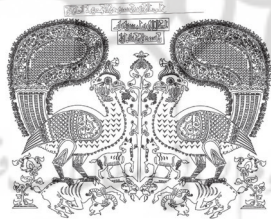

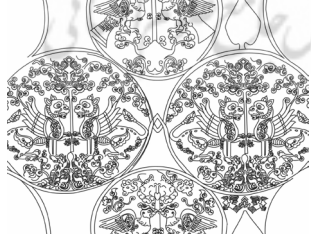

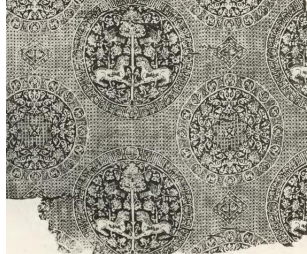
این نقش با فراوانی ۱۴ مورد، ۵۵ درصد نقوش پارچه‌های مورد مطالعه را شامل می‌شود. تصویر درخت از مفاهیم نمادین در فرهنگ‌ها و شکلی نمادین از يك کلیت است که از حد این کلیت فرا می‌رود و در نتیجه به عنصری آیینی تبدیل می‌شود (شوالیه و گربران ۱۳۷۸، ج. ۳، ۱۸۷). یونگ، درخت را نماد سرچشمه زندگی، بالندگی و انکشاف زندگی روانی انسان می‌داند (یونگ ۱۳۸۶، ۲۲۹). در بسیاری از فرهنگ‌ها، باور به درختی در مرکز عالم که سه ساحت آسمان، زمین و جهان زیرین را به هم می‌پیوندد، مشاهده می‌شود.

درخت به لحاظ اساطیری و کیهان‌شناختی، نمودار موجودی زنده و جاندار است که بی‌وقفه تجدید حیات می‌یابد. در واقع، درخت، رمز کیهان است، الوهیت در درخت متجلی می‌شود (الیاده ۱۳۸۵، ۲۹۳). تصویر درخت در پارچه‌ها، نمادی از درخت زندگی است. درخت زندگی، نماد حیات است و با عروجش به آسمان، مظهر ایستادگی و قائمیت را نشان می‌دهد. هنگامی که دو نگهبان در دو سوی درخت وجود دارد، تقدس و جاودانگی درخت مورد اهمیت است (شوالیه و گربران ۱۳۷۸، ج. ۳، ۱۷۸). در تمدن بین‌النهرین، درخت‌هایی که عمر طولانی داشته و یا زیبا و سودمند بودند، مقدس شمرده می‌شدند. درخت در تفکر ایران باستان از نمادهایی بوده که بسیار به کار رفته است. در کتاب زرتشت، درخت زندگی دارای هفت شاخه است که ارتباطی با اسطوره‌های ایرانی دارد (پورخالقی چترودی ۱۳۸۰، ۹۷-۹۸). در نقوش به دست آمده، معمولاً دو نگهبان در طرفین درخت است (جدول ۱).

جدول ۱. نقش درخت همراه با نگهبانان متقابل در پارچه‌های آل بویه (نگارندگان).

ردیف	منسوجات	جزئیات نقش	توضیحات پارچه و نقوش
۱			طول: ۶۸، عرض: ۳۸/۵ سانتی‌متر. نقش درخت همراه با دو نگهبان پرنده متقابل. کتیبه در قاب هشت ضلعی به خط کوفی از نوع تزئینی مشجر ۱ (گلدار) است. کتیبه دیگر، روی بال پرنده‌هاست. محل نگهداری: موزه کلپولند.
۲			طول: ۳۵، عرض: ۳۵ سانتی‌متر. درخت زندگی و دو نگهبان (اسفنجکس) متقابل. خط کوفی، دورتادور تصویر را احاطه کرده است. محل نگهداری: مجموعه خصوصی.
۳			طول: ۲۴، عرض: ۷۰ سانتی‌متر. در فرم دالبری، نقش درخت و دو نگهبان (شیردال). متن پارچه به خط کوفی است. محل نگهداری: مجموعه خصوصی.

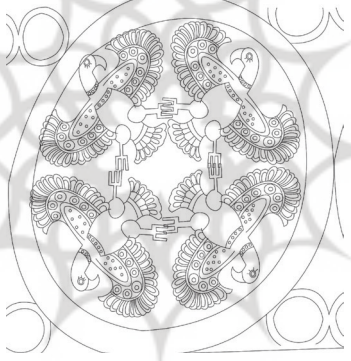
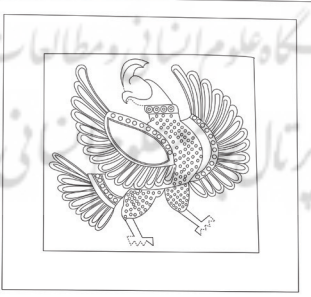
<p>طول: ۷۷، عرض: ۶۵ سانتی متر. نقش درخت و دو بز نگهبان محصور در دایره و دورتادور بزها، چهارده حیوان چهارپا در حرکت‌اند. خط کوفی در دو لبه پارچه، در قاب مستطیل قرار دارد. تاریخ یافته‌شده بر پارچه، «فی سته تمان و ثمانین و ثلثمائه» که تاریخ ۳۸۸ هجری را نشان می‌دهد. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۴</p>
<p>طول: ۷۰/۲، عرض: ۵۴/۶ سانتی متر. منسوب به دوره آل بویه. یک جفت طاووس در مقابل هم در دو سوی درخت زندگی قرار گرفته‌اند. کتیبه کوفی، دورتادور طاووس‌ها قرار دارد. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۵</p>
<p>طول: ۳۱، عرض: ۳۳ سانتی متر. منسوب به دوره آل بویه. درخت زندگی و دو نگهبان به صورت یک جفت طاووس در دو طرف درخت هستند. چهار دایره کوچک، اطراف قاب لوزی است. کتیبه‌ها به خط کوفی مشجر است. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۶</p>
<p>طول: ۹۷/۸، عرض: ۵۶/۵ سانتی متر. نقش درخت زندگی همراه با یک جفت پرنده متقابل به عنوان نگهبان. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۷</p>
<p>طول: ۵۹، عرض: ۵۷/۴ سانتی متر. منسوب به دوره آل بویه. درخت و دو نگهبان به شکل یک جفت پرنده متقابل. در دو حاشیه بیضی کوچک و بزرگ، کتیبه‌های کوفی مشجر و مورق^۱ قرار دارند. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۸</p>

<p>طول: ۳۸، عرض: ۴۷ سانتی‌متر. منسوب به دوره آل بویه. در قاب بیضی، موجودی بالدار و در قاب لوزی، یک جفت طاووس، در مقابل هم و نگهبان درخت هستند. خط کوفی این پارچه کوفی گلدار است. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۹</p>
<p>طول: ۱۲/۲، عرض: ۱۷/۵ سانتی‌متر. نقش هاربی (ترکیب انسان با پرنده) به عنوان نگهبان درخت، درون کادر هشت ضلعی دیده می‌شود. دورنماور هشت ضلعی، کتیبه کوفی وجود دارد. محل نگهداری: موزه ویکتوریا و آلبرت لندن.</p>			<p>۱۰</p>
<p>طول: ۲۷، عرض: ۳۶/۵ سانتی‌متر. نقش درخت و دو نگهبان شیر و یک جفت پرنده. در حاشیه قاب دایره، چند حیوان چهارپا در حال حرکت‌اند. در قاب دایره کوچکتر، کتیبه کوفی گلدار وجود دارد. محل نگهداری: موزه آیک اشتیفتون^{۱۱}.</p>			<p>۱۱</p>
<p>طول: ۷۱/۱، عرض: ۹۵ سانتی‌متر. درخت به همراه دو نگهبان به شکل طاووس. این نقش در طول پارچه سه بار تکرار شده که دو تکه آن در موزه کلیولند و یک تکه در موزه آیک اشتیفتون است. (Shepherd 1963: 66). فقط یک تکه پارچه، دارای کتیبه است. محل نگهداری: موزه کلیولند.</p>			<p>۱۲</p>
<p>طول: ۶۶، عرض: ۷۰ سانتی‌متر. منسوب به دوره آل بویه. نقش درخت زندگی و نگهبان به صورت یک جفت شیر بالدار و هم‌چنین، نقش درخت زندگی با یک جفت پرنده دیده می‌شود. محل نگهداری: نامشخص.</p>			<p>۱۳</p>
<p>طول: ۵۹، عرض: ۳۴ سانتی‌متر. منسوب به دوره آل بویه. نقش درخت زندگی و شیرهای نگهبان است. روی شکم شیرها کتیبه کوفی نوشته‌اند. محل نگهداری: دانشگاه ییل^{۱۳}.</p>			<p>۱۴</p>

ب) نقش پرنده

نمادهایی که از پرندگان در آثار به دست می‌آید، در پیوند با آسمان و زمین هستند (جدول ۲). از همین زاویه، پرنده تصویر روح است که از جسم می‌گریزد. بنابراین، پرنده سمبل روح است (میت‌فورد ۱۳۸۸، ۶۸). حتی به‌طور جامع‌تر، پرندگان نماد مراحل معنوی، نماد فرشتگان و نماد مرحله برتر وجود هستند (شوالیه و گربران ۱۳۷۸، ج. ۲، ۲۰۲). یکی از باورهای عمومی آن است که پرندگان، زبانی خاص دارند و قرآن کریم (۱۶: ۲۷) تذکار می‌دهد که حضرت سلیمان این زبان را می‌دانسته است. هم‌چنین، پرنده به مثابه نماد جاودانگی روح در قرآن (۱۹: ۶۷) آمده است. استعاره پرنده با تکیه بر بال، نماد پرواز است. به‌طور ضمنی، مفهوم آزادشدن از ثقل زمین است (شوالیه و گربران ۱۳۷۸، ج. ۲، ۵۷).

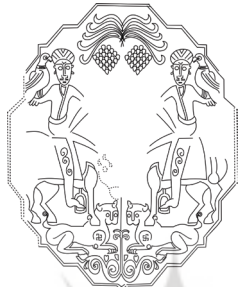

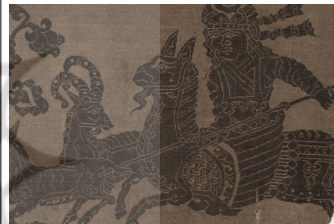

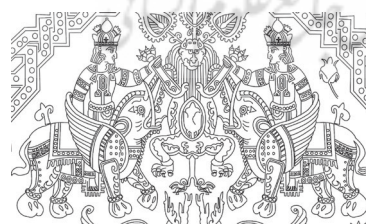

جدول ۲. بررسی نقش پرنده در پارچه‌های آل بویه (نگارندگان).

منسوجات	جزئیات نقش	توضیحات پارچه و نقوش
۱۵		طول: ۱۵، عرض: ۳۵ سانتی‌متر. نقش پرندگان به صورت جفت روبروی هم. این تکه پارچه بدون کتیبه است. محل نگهداری: موزه کلینلند.
۱۶		ابعاد نامشخص. چهار پرنده با بال‌های گشوده در قاب دایره‌ای. خط کوفی در قاب دایره‌ای، دور نقش اصلی بافته شده است. محل نگهداری: موزه کلمبیا.
۱۷		ابعاد نامشخص. تصویر پرنده با بال‌های باز در فرم مربع. کتیبه کوفی، دورتادور پرنده را احاطه کرده است. محل نگهداری: موزه کلمبیا.

ج) نقش سوارکار

سوارکار، بر مرکب خود مسلط است. کسی که سوار بر چیزی است، مانند کسی است که بر دشمن خود غالب شده است. سوار، به بهشت می‌رود و این صعود، او را جزء خانواده خواص مانند خدایان و قهرمانان می‌کند (همان، ج. ۱، ۱۶۶). در فرهنگ اسلامی، پیامبر سوار بر براق است و جبریل او را به عرش خداوند راهنمایی می‌کند. در این حالت، سوار می‌تواند مفهومی معنوی پیدا کند که مفهومی مانند حرکت به سوی کمال را در بردارد، در عین حال، سوار، یک علامت پر اهمیت از موقعیت، قدرت و ثروت را نشان می‌دهد (Mackie 2015, 131) (جدول ۳).

جدول ۳. بررسی نقش سوار در پارچه‌های آل بویه (نگارندگان).

توضیحات پارچه و نقوش	جزئیات نقش	منسوجات	
<p>طول: ۲۸، عرض: ۴/۲۵ سانتی‌متر. درون فرم دایره، تصویر مردی است که بر گاو سوار شده و بر دستش یک شاهین نشسته است. محل نگهداری: موزه کلپولند.</p>			۱۸
<p>طول: ۵۸/۵، عرض: ۳۴/۵ سانتی‌متر. سوارکار قوش به دست همراه یک جفت شیر آرام که درون قاب هشت ضلعی جای گرفته است. محل نگهداری: موزه واشنگتن دی سی.</p>			۱۹
<p>طول: ۳۹، عرض: ۲۲ سانتی‌متر. منسوب به دوره آل بویه. نقش این پارچه، سوارکار در حال شکار است. این فرد، تاج ساسانی بر سر دارد و سوار بر موجودی بالدار است. محل نگهداری: موزه کلپولند.</p>			۲۰
<p>ابعاد نامشخص. سوارکاری پرنده به دست در قاب دایره‌ای با تاجی به سبک شاهان ساسانی نقش شده است. محل نگهداری: مجموعه خصوصی.</p>			۲۱
<p>طول: ۴۸، عرض: ۴۶ سانتی‌متر. نقش شخص فیل سوار با تاجی به سبک شاهان دوره ساسانی است. محل نگهداری: موزه کلمبیا.</p>			۲۲
<p>طول: ۱۵۲، عرض: ۱۱۷ سانتی‌متر. فرد سوار بر اسب که در یکی از دست‌هایش، شاهین یا سنقر دارد. محل نگهداری: موزه آیگ اشتیفتون.</p>			۲۳

د) نقش انسان و بال

انسان به همراه بال، قبل از هر چیز نماد پرواز است. نماد سبکی از جسمیت، خارج شدن و آزاد شدن است (شوالیه و گربران ۱۳۷۸، ج. ۲، ۵۷). همچنین، بال بر روی بدن انسان و حیوان، علامت ایزدی و نماد قدرت و محافظت است (هال ۱۳۸۰، ۳۰). اولین تصور در مورد فرشتگان، بالدار بودن ایشان است و در ادیان الهی، فرشتگان واسط میان انسان، خدا و طبیعت هستند (افضل طوسی ۱۳۹۶، ۱۵۹-۱۶۰). شیخ مفید در روایتی آورده است: جبرئیل در میان فرشتگان به شکل مردی میان بالا، سپید پیشانی، سیه چشم، و دارای چهار بال سبز مرصع لؤلؤ است (صدر حاج سید جواد ۱۳۹۶، ج. ۵، ۴۵). بدین ترتیب، بال به صورت کلی صعودی به طرف تعالی و پرشی بالاتر از وضعیت بشری است. نقش انسان بالدار در تمثال‌های ایران باستان کاربرد بسیار زیادی داشته است و در دوران اسلامی وارد نقوش تزیینی شد.

جدول ۴. بررسی نقش انسان و بال در پارچه‌های آل بویه (نگارندگان).

توضیحات پارچه‌ها و نقش	جزئیات نقش	منسوجات	
طول: ۴۹، عرض: ۴۶ سانتی‌متر. نقش عقاب دوسر با بال‌های گشوده که فردی را در بر گرفته است. در قسمت بالای پارچه، کتیبه کوفی گلدار وجود دارد. محل نگهداری: موزه کلیولند.			۲۴
طول: ۴۷، عرض: ۴۹٫۵ سانتی‌متر. نقش عقاب دوسر با بال‌های باز که انسان بالدار را در بر گرفته است. خط کوفی گلدار در دو قسمت پارچه وجود دارد. محل نگهداری: موزه کلیولند و یک نمونه در موزه ملی ایران.			۲۵
طول: ۵۱، عرض: ۴۱ سانتی‌متر. ترکیب انسان-پرنده (هاری) که در قاب دایره‌ای تکرار شده است. محل نگهداری: موزه کلیولند.			۲۶

۵. مضامین مورد استفاده در متن پارچه‌ها

در بررسی نقش منسوجات مورد نظر، متنی که با پارچه‌ها هم‌نشین شده، تعیین‌کننده است. زیرا مضامین متن‌ها نقشی هدایت‌گر دارند. ارتباط مابین متن و نقش در پارچه‌ها، امکان نشان‌دار^{۱۴} شدن دارد. مقوله بحث، آن دسته از متن‌هایی هستند که همراه با نقش در یک قاب قرار گرفته‌اند. نقش و متن وقتی در یک قاب قرار گیرند، به ساختاری واحد تبدیل می‌شوند و کارکرد واحدی دارند. متن نص محور و فعالیت‌های نشانه‌شناختی بر روی نص، هسته اصلی معرفت دینی را فراهم می‌آورد. منطق فهم نصوص دینی، ابطال ناپذیری محتوا را در فهم به همراه دارد. بررسی نصوص دینی در پارچه‌های ری با تقسیم‌بندی قالب ادبی و کاربردی آنها امکان‌پذیر شده است.

متن‌ها در چهار قالب ادبی از قالب‌های نصوص مذهبی تقسیم‌بندی شدند: رثا^{۱۵}، مدح^{۱۶}، پند^{۱۷} و جمله دعایی^{۱۸}. میزان فراوانی استفاده از

این قالب‌های ادبی، در ۲۶ پارچه مورد بررسی عبارت است از: ۴٪ رثا، ۱۰٪ مدح، ۲۴٪ پند، ۳۱٪ جمله دعایی و ۳۱٪ آثار، فاقد متن. با توجه به مضمون کتیبه‌ها (جداول ۵ و ۶)، منبع برخی کتیبه‌ها اشعاری از شاعران معروف مانند ابوالعناهیة، اسود بن یعفر بن عبدالاسود بن جندل بن نهشل، بحتری، حارث بن عباد و کعب بن زهیر بوده است.

جدول ۵. محتوا و مأخذ کتیبه در متن پارچه‌های مورد مطالعه (شماره‌های ۱-۱۲) (نگارندگان).

اثر	متن کتیبه	نوع کتیبه	منبع کتیبه	اثر	متن کتیبه	نوع کتیبه	منبع کتیبه
۱	۱: من غرس شجرة الحلم اجنتی ثمرة السلم / هرکسی درخت بردباری را کاشت میوه صلح را برداشت. ^{۱۹} ۲: نصره الحق شرف / یاری حق افتخار است. ^{۲۰}	پند	امام علی (ع) و ابن سینا	۷	۱: ما [أ]فخر إلا لاهل العلم انهم علی الهدی لمن استهدی ادلاء / فضل و بزرگواری جز برای اهل دانش نیست. آنان خود بر هدایت بوده و راهنمای دیگرانند. ۲: حسنت ضافية بیضاء صافية کان رونقها فی صارم ذکرین اطرافها طرز کما رقت علی المجره طرق الانجم الزهر / خوبی خالص و سفیدی ناب که درخشش هر لحظه زیاد می‌شود، اطراف و لبه‌ها مانند گل‌دوژی تزیین شده است همانگونه که ستارگان درخشان در راه‌های کهکشان شماره‌گذاری شده‌اند.	پند	امام علی (ع)
۲	اللهم اجعلنا فی ملابس لطفک متعفین ولاذاء عبودیتک قانمین و بافاضة نعماتک غانمین وعن نکبات ذمک سالمین / خدایا ما را در لباس مهربانیت پاک و عقیف بیوشان و برای پرستش و بندگی‌ت یارجا قرار بده و ما را از نعمت‌هایت بهره‌مند ساز و از مصیبت‌های روزگار سالم و سلامت بدار.	دعا	نامعلوم	۸	کل این اتنی و انه طالت سلامة یوما علی الله جدیا محمول ^{۲۱} / همه فرزندان انسان هر چقدر هم که عمری طولانی داشته باشد، روزی بر تخت تابوت سوار می‌شود.	پند	کعب بن زهیر ^{۲۲}
۳	استعمال الامیر غیاث الامة غیاث الملة و ضیاء الامة / محمد بن سعید بن علی الحارثی اطال الله بقاءه / فرمانروای فریادرس و نوربخش مردم، محمد بن سعید بن علی الحارثی که خدا عمرش را دراز کند را به کار گمارد.	مدح	دعا	۹	عز و اقبال و نعمة و سعادة و سلامة و سرور دائمة لصاحبه / اطال عمره / عزت و بخت و اقبال و نعمت و خوشبختی و سلامتی و شادی برای صاحبش برقرار و پایدار باشد عمرش دراز باد.	دعا	دعا
۴	الموت باب و کل الناس داخله / یا لیت شعری، بعد الباب، ما الدار / الدار جنة خالد ان عملت بما / یرضی الاله و ان قصرت فالنار ^{۲۳} / مرگ دری است که همگان در آن وارد می‌شوند. کاش می‌دانستم بعد از در، درون خانه چیست؟ هرگاه آنچه رضایت خدا جلب کرده باشی، آن خانه بهشت است و اگر کوتاهی کرده باشی پس جهنم است.	پند	دیوان ابوالعناهیة ^{۲۴}	۱۰	عز و الاقبال / سعادت و نیکیختی	دعا	دعا
۵	فاذا التیمم و کل ما یلهی به / یوما یصیر الی بلی و نقاد ^{۲۵} / نعمت و هر آنچه که موجبات سرگرمی انسان را فراهم می‌سازد، به ناگاه به نابودی و زوال منتهی خواهد شد.	پند	الاسود بن یعفر ^{۲۶}	۱۱	الزاهد الرئیس سعید بن ابی خیمه الحارثی (...). اطال الله بقاءه سنه ثلث (...). و تسعین و ثلثمائة / رئیس خداترس سعید بن ابی خیمه الحارثی ^{۲۷} خداوند عمرش را دراز کند، سال ۳۹۳.	مدح	دعا
۶	عز و اقبال للصاحب ابی سعید یحیی بن زیاد / عزت و نیکیختی از آن ابی سعید یحیی بن زیاد.	دعا	دعا	۱۲	عز و اقبال للصاحب الرئیس طال عمره / عزت و نیکیختی از آن صاحب جناب رئیس باد، خداوند عمرش را دراز کند.	دعا	دعا

مجموعه
پهراهنای
ایران

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹

۱۰۴

جدول ۶. محتوا و مأخذ کتیبه در متن پارچه‌های مورد مطالعه (شماره‌های ۱۳-۲۶) (نگارندگان).

اثر	متن کتیبه	نوع کتیبه	منبع کتیبه	اثر	متن کتیبه	نوع کتیبه	منبع کتیبه
۱۳	بدون کتیبه	-	-	۲۰	بارخدا، سپهید را یاری کن	دعا	دعا
۱۴	عز و اقبال / سعادت و نیکیختی	دعا	دعا	۲۱	بدون کتیبه	-	-
۱۵	بدون کتیبه	-	-	۲۲	بدون کتیبه	-	-
۱۶	ولا تحزن فکل فتی سیاتی / علیه الموت یطرق أو یغادی / غمگین مباش چون مرگ دیر یا زود به سوی هر شخصی خواهد آمد.	پند	محمد تقی شوشتری ^{۲۸}	۲۳	بدون کتیبه	-	-

دیوان بختری	مدح	بقیت امیرالمومنین فانما / بقاؤک حسن للزمان و طیب / بقای عمر امیرالمومنین باد که خیر زمان در دوام دولت اوست.	۲۴	صحیفه امام کاظم(ع)	رثا	هذا مقام الفقیر البائس الخقیر المحتاج الی ملک کریم / هذا مقام من انقطعت حیلة یا سیدی ارحمنی فانی عبدک ابن امتک بین یدیک فی قبضتک لیسالک العفو / این آرامگاه شخص فقیر و بیغماری است که نیازمند به خدای بخشنده است. این آرامگاه، جایگاه کسی است که قطع امید کرده، ای سرور من مرا رحمت کن، مرا که بنده تو و فرزند بنده تو، فرزند کنیز تو که در اختیار توست و بخشش و رحمت از تو می‌خواهد.
نامعلوم	پند	۱: من طاب اصله زکی فلة / کسی که اصلش نیکو باشد، نیکوکردار است. ۲: من کبرت همته کثرت قيمة / کسی که همت والا داشته باشد، ارزشش بیش تر است.	۲۵	دعا	دعا	و بسطة و علا للشیخ [ح] السید المنصور الموبد ابی نصر المر (...)/ بن / گشایش و بلند مقامی بر سید منصور ابی نصر ...
-	-	بدون کتیبه	۲۶	دعا	دعا	و بسطة و علا للشیخ [ح] السید المنصور الموبد ابی نصر المر (...)/ بن / گشایش و بلند مقامی بر سید منصور ابی نصر

۶. تطبیق متن و نقش

در تحلیل پارچه‌ها، نمونه‌های موردی بر اساس الگوهای تولیدی، گروه‌بندی شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در دوره آل بویه، دو نوع کارگاه پارچه‌بافی شناخته شده است: کارخانه‌های خاصه خلیفه (خاصاً^{۲۹}، به معنی خصوصی یا انحصاری) و تولیدات تجاری یا عامه^{۳۰} (به معنای عمومی) داشت.^{۳۱} تولیدات کارگاه‌های خصوصی برای دربار و تولیدات کارخانه‌های عمومی هم برای اشراف و هم برای عموم مردم بودند. از آنجا که طیف وسیعی از مواد و تکنیک‌های کارگاه‌های خاص و عام در نمونه پارچه‌های مورد تحلیل استفاده شده است و از آنجا که هر دو کارگاه را می‌توان معطوف به دربار دانست، وابستگی نهادی نساجی این نمونه‌ها را نمی‌توان تنها از روی کتیبه‌ها و نقوش آنها و با کیفیت فنی پارچه‌ها تشخیص داد. پارچه‌های به‌دست‌آمده از شهری از جنس ابریشم و با تکنیک دورو یا دوپودی معروف به منیر هستند (روح‌فر ۱۳۹۶، ۱۸). ۴۳ درصد از نمونه‌ها در چرخه رنگی سبز، قهوه‌ای و زرد، رنگ‌آمیزی شده‌اند و بقیه، بدون رنگ باقی مانده و با کتیبه‌هایی با نخ قرمز یا سیاه گلدوزی و با یافته شده‌اند. در برخی موارد، گلدوزی‌ها و یا بافت، فرم‌های حروف را تغییر داده تا الگویی موزون در متن ایجاد می‌کنند که علاوه بر محتوای مذهبی و سیاسی، از نظر کیفیت‌های زیبایی‌شناسی نیز ارزشمند است. در مواردی کتیبه‌ها برای تزیین استفاده می‌شده است^{۳۲} و متن ممکن است ناخوانا باشد یا حاوی خطاهایی باشد. این امر نشان می‌دهد که تنها حضور نوشتار، گاه به اندازه محتوای آن مهم بوده است. مورخان هنر، از رسم الخط ناخوانای اجرا شده به سبک خوشنویسی کوفی، به عنوان «شبه کوفی» نام برده‌اند و آن را به نقوش تزیینی نزدیک کرده‌اند.

موضوع کتیبه‌ها، مضامین حکمی است که حاوی مدح بزرگان، تهنیت، دعا و گاه پند و اندرز است. جهت سهولت در پژوهش، متن پارچه‌ها در چهار دسته کلی رثا (ستایش از درگذشتگان)، مدح (ستایش از افراد زنده)، پند (تذکیر و رهنمود) و جمله دعایی دسته‌بندی شده‌اند. نقش پارچه‌ها نیز به چهار دسته محتوایی نقش درخت و نگهبان متقارن، نقش پرنده، نقش سوار، نقش انسان و بال تقسیم شد. چهار دسته نقش با چهار دسته متن مورد مقایسه قرار گرفتند (جدول ۷).

نتایج مقایسه نشان می‌دهد متن‌هایی که محتوای دعایی دارند با ۹ مورد تکرار، بیش‌ترین فراوانی استفاده را دارند. تکرار محتوای دعا در کتیبه‌های شهری، وجه نیایشی و دینی را در پارچه‌ها پررنگ می‌کند. متن دعا در پارچه‌های آل بویه، با حاجت‌خواهی، استغاثه به خدا، استدعای برکت، تضرع، درخواست از درگاه خدا و درخواست حاجت از خداوند برای خود یا دیگری و خدای‌خوانی همراه است. متن پرتکرار بعدی، متن‌های پند است که با ۶ مورد تکرار با اندرز، موعظه، عبرت، تذکر و صلاح‌گویی، همراه شده است. فراوانی استفاده از پند در پارچه‌ها، می‌تواند با نوع کاربرد آنها مرتبط باشد. از سوی دیگر، نقش درخت و نگهبان متقارن که در پارچه‌های مورد بررسی، بیش‌ترین تکرار را دارد، نقشی تداوم‌یافته از نقوش دوره ساسانی ایران است. وجود نقش تصویری متأثر از دوره ساسانی، نشان‌دهنده احیای اهمیت این نقش در سده‌های چهارم و پنجم ه.ق ایران است. سه نقش دیگر نیز، نشانه‌هایی از نقش‌های ساسانی دارند که در مقایسه با میزان تکرار نقش درخت و نگهبان متقارن، می‌تواند بر احیای اهمیت آنها تأکید داشته باشد. استفاده از نقش باستانی در کنار کتیبه دینی در پارچه‌های شهری، وجه مهمی از هنر را در این دوره آشکار می‌کند که دسته‌بندی متمایزی در پارچه‌های باقی‌مانده از جهان اسلام به وجود آورده است.

جدول ۷. مقایسه نقش و متن پارچه‌ها (نگارنگان).

رثا	مدح	پند	جمله دعایی	بدون متن
*	*	*	*	*
*	*	*	*	*
*	*	*	*	*
*	*	*	*	*

۷. نتیجه گیری

در هنر آل بویه، میل به بازگشت و احیاء فرهنگ ایرانی سبب شد که نقوش اساطیری قرون متأخر در پارچه‌هایی که در تدفین استفاده می‌شدند نیز راه پیدا کنند. تلفیق کتیبه‌های اسلامی با مضامین حکمی به همراه نقوش اساطیری در پارچه‌های ابریشمی مکشوفه از قبرهای سلطنتی شهرری، نمودی از ترکیب مضامین حکمی اسلامی و نقوش هنر پیش از اسلام است. به بیان دیگر، هم‌نشینی نظام تصویری ایران پیش از اسلام (باستان) و کتیبه‌های اسلامی، ساختار اصلی پارچه‌های آل بویه را شکل داده است. تلاقی دو مفهوم از دو فرهنگ متفاوت ایران باستان و کتیبه‌های اسلامی، تقابلی را پدید نیاورده و این مفاهیم در تعاملی پایدار، کنار هم قرار گرفته‌اند. این در حالی است که مطابق شواهد و نشانه‌های بسیار، پارچه‌هایی در همان دوره در مناطق مختلف جهان اسلام بافته شده‌اند که این خصوصیت را ندارند. نوشتار موجود در کنار نقش‌ها، شامل مضامینی است که بر محتوای نقوش تأکید می‌کنند. در بررسی نقوش این پژوهش، متون هم‌نشین با منسوجات نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. متن کتیبه‌ها که به خط کوفی گلداز نوشته شده، شامل شعر، عبارات کوتاه و دعا و به صورت پند، مدح و رثا است. مفاهیم نوشته‌شده شامل ذکر مرگ، دعای سلامتی و طول عمر، بیعت دوباره با دین و هم‌چنین پیام‌های اخلاقی است. براساس مطالعه انجام شده، اشعار کتیبه‌ها از منابع شعری عرب دوران جاهلی، دوره عباسی تا آل بویه (مانند ابوالعتاهیه، اسود بن یعفر بن عبدالاسود بن جندل بن نهشل، بحتری، حارث بن عباد و کعب بن زهیر) بوده است. تمام متن کتیبه پارچه‌ها با تدفین ارتباط نداشته و نشان می‌دهد برخی پارچه‌ها در زمان حیات فرد تهیه شده و یا به کار می‌رفته است و سپس، در زمان تدفین، از آن استفاده شده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده، فراوانی جملات دعایی در بین نصوص از همه بیش‌تر بود و این جملات در ۹ مورد، با نقش درخت و نگهبان متقابل همراه شده‌اند. در بین تصاویر پارچه‌ها، نقش باستانی درخت و نگهبان متقابل از نظر تعداد، بیش‌ترین نقش موجود بود. این نقش، بیش‌ترین ارتباط را با پند، مدح و جملات دعایی داشت. نتایج نشان می‌دهد که خلق تقابل میان ماهیت نظام تصویری ایران باستان و کتیبه‌های اسلامی در منسوجات عصر آل بویه، معلول نگاه دوگانه فرهنگی، دینی، حکومتی آل بویه است. پس از دست‌یافتن اسلام به ایران، هنر ایران به شیوه تکامل‌یافته جدیدی رسید که ویژگی‌های فرهنگی و هنری ایران در آن لحاظ شد و هم‌چنین، تأثیر بینش و روح اسلامی، نوعی وحدت را به بیننده القا نمود.

سپاسگزاری

از خانم سمیه صالحی پور کارشناس ارشد ادبیات عرب که در ترجمه متون و منابع ادبیات عرب یاری کردند، سپاسگزاری می‌نمایم.

پی‌نوشت‌ها

۱. قلقشندی کمد لباس سلطنتی بغداد را چنین توصیف می‌کند که از دو خزانه تشکیل شده بود که مملو از لباس‌های مخصوص رنگارنگ و پر زرق و برق بود که شکوه حکومت را شکل دهند (Serjent 1942, 21).
۲. خلعت یا خلعت در تداول فارسی‌زبانان، جامه‌های فاخر و گاه سایر اشیاء گرانبها بوده که خلفا و پادشاهان به رسم تکریم و قدردانی عموماً به صاحب‌منصبان می‌بخشیدند؛ هم‌چنین، از جمله لوازم و شعائر رسمی خلافت و سلطنت در دوره اسلامی بوده است (<http://wikifeqh.ir>).
3. Schmitt
4. Arthur Upham Pope
5. Phylis Ackerman
6. Gaston wiet (خاورشناس برجسته و اولین کسی که کتیبه‌های منسوجات ری را خواند)
7. Cleveland Museum of Art
8. Louise w. Mackie (کتاب وی، کاندید بهترین کتاب سال ۲۰۱۷ شد)
۹. هر کلام صریح که واضح و آشکار باشد را نص گویند (www.vajehyab.com/dekhoda).
۱۰. خط کوفی مشجر، خطی را گویند که تزیینات ابتدایی در آن پدید آمده و سرخط‌های عمودی و آخر بعضی حروف شاخه‌شاخه شده باشد (فضایی ۱۳۶۲، ۱۵۳).
۱۱. خط کوفی مورق (برگدار)، خطی است که فواصل بین حروف، به وسیله انحنای شاخه‌ها و برگ‌ها پر شده باشد (همان‌جا).
12. Abegg_Stiftung
13. Yale University
۱۴. نشان‌داری می‌تواند شکل یک ارتباط دوسویه را بین متنی واحد و نقشی مشخص از بین نقوش، در يك مجموعه نشان بدهد. فهمیدن آن می‌تواند باعث افزایش آگاهی ما از گزینش‌های معناداری شود که خالق اثر در امر برقراری ارتباط انجام داده است.
۱۵. ستایش پس از مرگ بر میت.
۱۶. ستایشی است که متن از ممدوح خود می‌کند و ضمن آن سجایای اخلاقی وی را برمی‌شمرد، از رفتار و موفقیت‌های او تمجید می‌کند و زبان به بزرگداشت

او می‌گشاید.

۱۷. ادبیات تعلیمی.

۱۸. دعایی است که متن به منظور جاودانگی ممدوح خود، به صورت جملات شرطی بیان می‌کند (درخواست از خداوند).

۱۹. این جمله توسط الماوری در کتاب أدب الدنيا والدین نوشته شده و اصل جمله از نهج البلاغه است.

۲۰. بخشی از جمله ابن سینا است: نصره الحق، و نصره الباطل سرف.

۲۱. نک: (فاعور ۱۹۹۷، ۶۵).

۲۲. کعب بن زهیر بن ابی سلمی، شاعر عصر جاهلی است که ابتدا اسلام را قبول نکرد و بعد از پذیرفتن اسلام، قصیده‌ای در مدح پیامبر ساخت (بهروز ۱۳۵۹،

۱۱۱-۱۱۲).

۲۳. نک: (ابوالعاهیه ۱۹۹۹، ۱۳۴).

۲۴. ابو اسحاق اسماعیل بن قاسم، ملقب به ابوالعاهیه به سال ۱۳۰ هجری در عین التمر به دنیا آمد. از دوران جوانی به شعر پرداخته و شعر آن چنان به گوشت و خون او نفوذ کرده بود که می‌گفت: هر گاه بخوام می‌توانم تمام سخنان خود را به شعر بگویم (بهروز ۱۳۵۹، ۲۸۰).

۲۵. نک: (الاسود بن یعفر ۱۹۷۰، ۲۸).

۲۶. ابو جرح یا ابونهمشل از قبیله بنو تمیم، شاعر جاهلی که گاه اعیانی انهدی خوانده می‌شود (آذرتاش ۱۳۶۷، ۷۲۰).

۲۷. در اسناد مکتوب اسم الحارثی پیدا نشده، اما گاستون ویت معتقد است این عنوان برای حاکم شهر (شهردار) استفاده می‌شده است (Shepherd 1963, 659).

۲۸. این جمله در کتاب بهج الصباغه فی شرح البلاغه اثر محمد تقی شوشتری آمده است (نک: خطبه ۲۱۷، ۸۴۳) <http://ali.etrat.ommolketab.ir>

29. Khassa

30. Amma

31. https://www.metmuseum.org/toah/hd/tira/hd_tira.htm

32. <https://www.brooklynmuseum.org/exhibitions/tiraz>

منابع

- قرآن مجید.

- آذرتاش، آذرنوش. ۱۳۶۷. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ادبیات عرب. ج. ۸. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

- ابوالعاهیه، اسماعیل بن قاسم. ۱۹۹۹. دیوان. بیروت: دارالکتب العربی.

- الاسود بن یعفر، ۱۹۷۰. دیوان. الدكتور نوری حمودی القیسی. الموسسه العامه للصحافه و الطباعه.

- اصفهانی، ابوالفرج. ۱۳۶۸. برگزیده الاغانی. به کوشش محمدحسین مشایخ فریدنی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

- افضل طوسی، عفت السادات. ۱۳۹۶. طبیعت در هنر باستان. تهران: انتشارات مرکب سپید.

- البحتری، ابوعباده ولید بن عبدالله بن بیحی. ۱۹۱۱. دیوان. مصر: مطبعه هندیه تالموسکی.

- برزین، پروین. ۱۳۴۶. «پارچه‌های قدیم ایران». ماهنامه هنر و مردم. ش. ۵۹: ۳۹-۴۴.

- بهروز، اکبر. ۱۳۵۹. تاریخ ادبیات عرب. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.

- بهشتی‌پور، مهدی. ۱۳۴۳. تاریخچه نساجی ایران. تهران: نشر اکونومیست.

- بیکر، پاتریشا. ۱۳۸۵. منسوجات اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: موسسه مطالعات اسلامی.

- پوپ، آرتور اپهام، و فیلیس آکرم. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران. ج. ۵. ترجمه نجف دریابندری. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

- پورخالقی چترودی، مهدخت. ۱۳۸۰. «درخت زندگی و ارزش فرهنگی و نمادین آن در باورها». دوفصلنامه مطالعات ایرانی. ش. ۱: ۸۹-۱۲۶.

- ترکمنی آذر، پروین. ۱۳۸۴. دیلمان در گسترده تاریخ ایران. تهران: انتشارات سمت.

- چیت‌ساز، محمدرضا. ۱۳۹۱. تاریخ پوشاک ایرانیان: ابتدای اسلام تا حمله مغول. تهران: انتشارات سمت.

- دادور، ابوالقاسم، و الناز حدیدی. ۱۳۹۰. «بررسی منسوجات قرون اولیه اسلامی». دوفصلنامه جلوه هنر. ش. ۶: ۱۵-۲۲.

- دوزی. ت. آ. ۱۳۹۱. فرهنگ البسه مسلمانان. ترجمه حسینعلی هروی. ویراستاری بهاءالدین خرمشاهی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

- راکلس، فیروچایلید. ۱۳۹۶. هنر اسلامی و فرهنگ بصری. ترجمه بهنام صدر. تهران: فرهنگستان هنر.

- روح‌فر، زهره. ۱۳۹۶. نگاهی بر پارچه‌بافی دوران اسلامی. تهران: انتشارات سمت.

- زارع خلیلی، مریم، سید ابوتواب احمدپناه، و مریم کامیار. ۱۳۹۹. «دراسة فی النصوص المكتوبة علی الاقمشة فی حقبة البويهيين (المقابلة بین النصّ والنقش)». دراسات فی العلوم الانسانی. ش. ۲۸: ۳۷-۶۵.

- شوالیه، ژان، و آلن گربران. ۱۳۷۸. فرهنگ نمادها. ج. ۳. ترجمه سودابه فضاییلی. تهران: انتشارات جیحون.

- صادقیور فیروزآباد، ابوالفضل. ۱۳۹۶. «تحلیل و بازشناسی نمادگرایانه نقوش مشترک منسوجات ساسانی و آل‌بویه.» فصلنامه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ۲۲ (۲): ۱۰۳-۱۱۶.
- صدر حاج سیدجوادی، احمد. ۱۳۹۶. دایره‌المعارف تشیع. ج. ۵. اصفهان: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع).
- طالب‌پور، فریده، و سوسن خطایی. ۱۳۹۰. «بررسی تصویر انسان در ابریشمین‌های آل بویه.» فصلنامه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ش. ۴۶: ۴۷-۵۷.
- فاعور، علی. ۱۹۹۷. دیوان کعب بن ذهیر. حقه و شرحه و قدم له الاستاذ علی فاعور. لبنان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فتحی، لیدا، و فریناز فریود. ۱۳۸۸. «سیر تحول پرندگان و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات آل بویه.» فصلنامه نگره. ش. ۱۲: ۴۱-۵۲.
- فضایی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط. اصفهان: انتشارات مشعل و ارغنون.
- کوثری، یحیی. ۱۳۷۴. «گزارش مقدماتی پژوهش باستان‌شناسی ری باستان، گورستان زیرین.» کتابخانه پژوهشکده باستان‌شناسی، گزارش منتشر نشده.
- گیرشمن، رمان. ۱۳۵۰. هنر ایران. ترجمه بهرام فره‌وشی. تهران: دانشگاه تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین. ۱۳۷۴. مروج الذهب و معادن الجوهر. ج. ۲. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- مصطفوی، محمدتقی. ۱۳۳۴. بنای تاریخی بقعه بی‌بی شهربانو. گزارش‌های باستان‌شناسی. ج. ۳. تهران: انتشارات اداره کل باستان‌شناسی.
- میت‌فورد، میراندا بروس. ۱۳۸۸. فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه ابوالقاسم دادور و زهرا تاران. تهران: کلهر و دانشگاه الزهرا.
- هال، جیمز. ۱۳۸۰. فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر.
- الیاده، میرچا. ۱۳۸۵. رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری. تهران: نشر توس.
- یونگ، کارل گوستاو. ۱۳۷۷. انسان و سمبول‌هایش. ترجمه محمود سلطانیه. تهران: نشر جامی.
- Blair, Sheila, Jonathan Bloom, and Anne Wardwell. 1992. "Reevaluating the Date of the "Buyid" Silks by Epigraphic and Radiocarbon Analysis." *Ars Orientalis*. vol. 22: 1-41.
- Ekhtiar, Maryam, and Julia Cohen. 2015. "Tiraz: Inscribed Textiles from the Early Islamic Period." In *Heilbrunn Timeline of Art History*. New York: The Metropolitan Museum of Art. 2000 (July 2015).
- Gillow, John. 2013. *Textiles of the Islamic world*. London: Thames & Hudson.
- Harris J. 1993. *5000 Years of Textiles*. London: British Museum Press.
- Mackie, W. Louise. 2015. *Symbols of Power: Luxury Textiles from Islamic Lands, 7th-21st Century*. New Haven and London: The Cleveland Museum of Art, Distributed by Yale University Press.
- Moini, Mehdi, and Christopher M. Rollman. 2017. "Buyid Silk and the Tale of Bibi Shahrbanu: Identification of Biomarkers of Artificial Aging (Forgery) of Silk." *Anal. Chem*.
- Rante, Rocco. 2014. *Rayy: From It Origins to the Mongol Invasion: An Archaeological and Historiographical study*. Brill, Illustrated Edition.
- Sharif, Samaneh, and V. Esmaeili. 2017. "Effects of Temperature and Relative Humidity on Permanence of Buyid Silk." *Journal of Cultural Heritage*.
- Serjén, R.B. 1942. *Islamic Textiles (Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest)*. Lebanon, Beirut.
- Shepherd, Dorothy D. 1963. "Three Textiles from Rayy." *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*. 50 (4): 65-70.
- Wiet, Gaston. 1947. *Soieries persanes*. ed. LE Calre, impr. de l'institut Francais, d'rare heologie orietale.

■ A Study on the Motifs and Inscriptions of the Buyid Textiles (Case Study: Discovered Fabrics from the Bibi-Shahrbānu Monument and the *Naqqāreh-Khāneh* in Ray)

Maryam Zāreh Khalili

A PhD Candidate in Islamic Art, Tarbiat Modarres University.

S. Abutorāb Ahmadpanāh

Assistant Professor, Tarbiat Modarres University (Corresponding Author).

E-mail: ahmadp-a@modares.ac.ir

Maryam Kāmyār

Assistant Professor, Institute for Humanities and Cultural Studies.

Receive Date: 7 January 2020, Accept Date: 10 March 2021

In Buyid period textiles became fairly valuable artifacts as a result of silk fabrics production in Iran. Royal textiles were produced from silk and the inscriptions were either embroidered or woven on them in *Kufic* or *Naskh* scripts. The main question in this research is that how the Buyid culture exerted influence on this kind of textile. Incidentally, it is aimed to see how the Buyid period culture affected the textile production in all aspects including motifs, inscriptions, contents as well as their function. The present research has been carried out on the basis of studying 26 inscribed textiles discovered from the tombs in Ray. The data of the research has been collected from library sources. The analysis method in here is both quantitative and qualitative. Adopting a descriptive methodology, the present study has attempted to analyze the dual view in the mentioned period. According to documents, the textiles were used as shrouds and also to cover the tomb and in some cases as a material buried with the deceased. Some of the literature documents also confirm that in the Buyid period aristocracies were buried with silk textiles. The relation between the content of textile inscriptions and their motifs is another issue to be discussed here. Furthermore, it is attempted to see how such elements were related to the function of textiles as shroud and as a material buried with the deceased. According to the evidence, one of the clear factors affecting the Buyid textiles is the combination of both ancient Iranian features and those of the Islamic culture. In Ray textiles, motifs would be classified into four main subjects, including trees, birds, riders, human beings. Most of the motifs have symbolic meanings to the human values, afterlife, the eternity of human and the next world. Most of the inscriptions have religious contents. The motifs reflect the attention to the ancient Iranian culture while the inscriptions show the religious view of the Buyid governors. The result shows that the contrast between the pre-Islamic visual motifs and religious contents could be considered as a result of cultural and religious combination which was dominant in the Buyid period.

Keywords: Buyid Dynasty, Textile, Motifs, Content, Inscriptions, Bibi-Shahrbānu Monument, *Naqqāreh-Khāneh* (Drum House).

مجله صنایع
پژوهشی ایران

سال سوم، شماره ۲، پیاپی ۵
پاییز و زمستان ۹۹